

An Analysis of the Relationship between Humility and the Development of Knowledge from the Perspective of Islamic Philosophy (With Emphasis on Mulla Sadra's Viewpoint)

Abedin Darvishpour¹ | Mohammad Karami²

1. Associate Professor, Department of Philosophy and Theology, Lorestan University, Iran
(Corresponding author). E-mail: darvishpour.a@lu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of General Studies, Faculty of Medicine, Kermanshah University of Medical Sciences, Iran. E-mail: mohammad.karami@kums.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 2025/07/21
Received in revised form 2025/08/24
Accepted 2026/08/25
Published online 2026/09/22

Keywords:
Humility, Evolution of Knowledge, Awareness of Ontological Poverty, Connection to the Active Intellect, Substantial Motion of the Soul.

ABSTRACT

Humility, as a moral virtue, plays a fundamental role not only in the personal and spiritual realm but also in the domain of knowledge and science. In Islamic philosophy, knowledge is regarded as a dynamic and spiritual journey that requires the readiness of the soul to receive the truth. This study focuses on the relationship between humility and the dynamism of science, aiming to demonstrate that modesty is not a sign of weakness, but a vital condition for mental openness, continuous error correction, and receptivity to higher levels of wisdom. Drawing upon the views of Islamic philosophers, the article investigates how epistemic humility can contribute to the flourishing of theoretical intellect and the advancement of scientific understanding. Ultimately, it concludes that humility is not only an ethical prerequisite for scientific inquiry but also an epistemic necessity in the process of the evolution of knowledge within the horizon of divine wisdom. This study adopts a philosophical-analytical method and a descriptive-explanatory approach, examining key texts in Islamic philosophy. The data were collected through library research and conceptually analyzed with a focus on themes such as self-knowledge, ontological poverty, substantial motion of the soul, and intellectual humility.

Cite this article: Darvishpour, A; Karami, M (2026). An Analysis of the Relationship between Humility and the Development of Knowledge from the Perspective of Islamic Philosophy (With Emphasis on Mulla Sadra's Viewpoint), *History of Islamic Philosophy*, 5 (3), 31-54. <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.535958.1158>

© The Author(s)

Publisher: Ale-Taha Institute of Higher Education.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.535958.1158>

Extended Abstract

Introduction

In the contemporary world, scientific progress is usually understood in terms of concepts such as “technological competition” and “data accumulation”. This view, which is rooted in the modern tradition of empirical science and the knowledge-based economic model, views knowledge and scholarship merely as a means to increase power and wealth. In such a paradigm, the main goal of science is to dominate nature and promote efficiency, not necessarily the search for truth. From the perspective of Islamic philosophy, this view is a sign of the dominance of “self-serving ego”, where the scientist, instead of pursuing truth, uses science to serve worldly and individualistic goals. Accordingly, in Islamic thought, knowledge is not simply the accumulation of information, but a dynamic and evolutionary process that requires certain conditions in the seeker of knowledge. One of the most important of these conditions is “humility”. Humility does not mean humility, but rather openness to accepting error, readiness for criticism, and acceptance of correction. This characteristic is considered a necessary condition for achieving wisdom and scientific perfection. Muslim philosophers, especially in the tradition of transcendental wisdom, believe that true knowledge is achieved only through inner purification and purification from prejudice and egoism. In a hadith, knowledge is likened to the “divine light” that God sheds in the hearts of His servants. Therefore, humility is not a mere moral virtue, but an epistemological condition for achieving true knowledge. In this view, knowledge is not a static and merely cumulative phenomenon, but rather a sensual behavior based on the existential movement of man. In this process, humility acts as an internal stimulus to review knowledge and move towards higher scientific horizons. Quranic teachings also emphasize this intrinsic connection; God grants knowledge only to humble servants: “Indeed, only the learned among His servants fear Him” (Fatir, 28). However, with the repeated emphasis on humility in the Quran and traditions, this virtue has been marginalized in contemporary scientific discourses and has received less attention as a factor in advancing knowledge in systematic philosophical analyses.

Methods

Description and Analysis

Results

The results of this article show that humility in Islamic philosophy, beyond a moral virtue, has a fundamental position as an epistemological and ontological condition for achieving true science and rational dynamism. This concept is based on several principles: 1. Based on the principle of “existential poverty”: this inherent dependence rejects any claim of scientific independence and needlessness and requires the researcher to always accept the possibility of error

in his knowledge with a humble approach; 2. The connection of humility with "substantial movement": it introduces science as a dynamic and evolving process. Humility in this context means readiness to revise findings and openness to new intellectual horizons, which is a necessary condition for scientific growth. 3. Virtue-based epistemology: According to Khwaja Nasir al-Din Tusi, theoretical reason tends to deviate without moral refinement and liberation from vices such as wonder and arrogance. Therefore, epistemological humility is an essential pillar for achieving certain knowledge and the possibility of constructive interaction with opposing ideas.

Conclusion

1. The principle of "existential poverty" in Mulla Sadra's transcendental wisdom shows that man is completely in need of absolute truth in all levels of his existence. This fundamental dependence invalidates any claim of scientific self-sufficiency and invites the researcher to humbly confront the truth and accept the possibility of error in his thoughts. From this perspective, humility is not a sign of weakness, but a condition for entering the realm of true science.
2. The connection of existential humility with the principle of essential movement introduces science as a dynamic and evolving process. According to this principle, the human soul is constantly evolving in the course of its existential levels, and knowledge is also formed in line with this evolution. Therefore, science is not a static and final matter, but a platform for continuous intellectual growth and development. Humility in this context means inner readiness to accept movement, reconsider findings, and break free from intellectual stagnation; because someone who considers himself complete and needless blocks the way to his own cognitive development.
3. In the virtue-based epistemology of Khwaja Nasir al-Din Tusi, true knowledge is achieved only in the light of self-purification and moral refinement. He believes that if theoretical reason is caught up in vices such as wonder and arrogance, it will deviate from the path of truth. Hence, epistemological humility is one of the fundamental pillars of achieving certain knowledge. This approach shows that knowledge and morality are not two separate spheres, but are intertwined, and constructive interaction with opposing ideas is possible only in the light of the virtue of humility.
4. In conclusion, humility in Islamic philosophy is rooted in deep foundations such as existential poverty, essential movement, and the connection between morality and knowledge. It is only with such an attitude that science can avoid dogmatism, maintain its dynamism, and guide man towards true perfection and intellectual growth.

واکاوی رابطه تواضع و فروتنی با تکامل معرفت از منظر فلسفه اسلامی (با تأکید بر دیدگاه ملاصدرا)

عابدین درویش پور^۱ | محمد کرمی^۲

۱. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه لرستان، ایران (نویسنده مسئول). E-mail: darvishpour.a@lu.ac.ir

۲. دانشیار، گروه دروس عمومی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، ایران. E-mail: mohammad.karami@kums.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۳۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

تواضع، تکامل معرفت، آگاهی به

فقر وجودی، اتصال به عقل فعال،

حرکت جوهری نفس.

تواضع، به مثابه فضیلتی اخلاقی، نه تنها در ساحت فردی و معنوی، بلکه در عرصه علم و معرفت نیز واجد نقشی بنیادین است. در فلسفه اسلامی، معرفت و شناخت، امری پویا و سلوکی تلقی می‌شود که نیازمند آمادگی نفس برای پذیرش حقیقت است. به این منظور با بهره‌گیری از دیدگاه‌های فلاسفه اسلامی و با تأکید بر دیدگاه ملاصدرا به واکاوی این امر می‌پردازد که چگونه تواضع معرفتی می‌تواند موجب شکوفایی عقل نظری و رشد مدارج علمی شود؛ لذا پژوهش حاضر با اتخاذ روش تحلیل فلسفی و رویکرد توصیفی-تبیینی به مطالعه متون فلسفه اسلامی مرتبط با مسئله پرداخته است. یافته‌های تحقیق و مبانی آن به شیوه مطالعه کتابخانه‌ای استخراج و با تمرکز بر مفاهیمی از حکمت متعالیه، همچون «معرفت نفس»، «فقر وجودی»، «حرکت جوهری» و «تواضع علمی» مورد تحلیل مفهومی قرار گرفته‌اند. این پژوهش با تمرکز بر رابطه میان تواضع و پویایی علم بر آن است تا نشان دهد که فروتنی نه نشانه ضعف، بلکه شرطی اساسی برای گشودگی ذهن، تصحیح مداوم خطا و پذیرش مراتب عالی‌تر حکمت است. نتایج بیانگر این است که فروتنی نه تنها شرط اخلاقی برای سلوک علمی، بلکه ضرورتی معرفتی در فرایند تکامل علم فضیلت‌محور در افق حکمت الهی است.

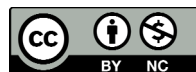
استناد: درویش پور، عابدین؛ کرمی، محمد (۱۴۰۵). واکاوی رابطه تواضع و فروتنی با تکامل معرفت از منظر فلسفه اسلامی (با تأکید بر دیدگاه

ملاصدرا). تاریخ فلسفه اسلامی، ۵ (۳)، ۵۴-۳۱. <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.535958.1158>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/hpi.2025.535958.1158>

مقدمه

در دنیای امروز، پیشرفت علمی، اغلب در قالب «رقابت فناورانه» و «انباشت داده‌ها» شکل گرفته است. این رویکرد که در سنت علوم تجربی مدرن ریشه دارد، از مدل اقتصاد دانش‌محوری نشئت گرفته که در آن، دانش صرفاً ابزاری برای افزایش قدرت و ثروت تلقی می‌شود (هابرماس، ۱۳۸۲، ص ۹۴). در این چارچوب، پژوهش علمی نه لزوماً در خدمت حقیقت‌جویی، بلکه در جهت تسلط بر طبیعت و ارتقا بهره‌وری تعریف می‌شود.

از منظر فلسفه اسلامی، چنین نگرشی به علم، نشانه غلبه «نفس اماره» در ساحت معرفت است؛ چرا که عالم و اندیشمند به جای سلوک در مسیر حقیقت و تقرب به حق، علم را در خدمت غایت‌های دنیاگرایانه و فردمحور قرار می‌دهد. علامه طباطبایی با اشاره به همین خطر می‌نویسد: «علمی که از بطن تواضع و خشوع برنخیزد، حجاب اکبر است» (طباطبایی، ۱۳۷۹، ج ۱۵، ص ۳۸۶).

از این رو در ساحت تفکر اسلامی، معرفت نه صرفاً مجموعه‌ای از اطلاعات، بلکه فرایندی پویا و رو به تکامل تعریف شده که نیازمند شرایط و ویژگی‌های خاصی در طالب علم است. یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها، تواضع و فروتنی در مقام جست‌وجو و فهم حقیقت است. تواضع در این معنا، نه به منزله فروکاستن از منزلت خویش، بلکه به مثابه گشودگی نفس برای پذیرش خطا، آمادگی برای نقد و استقبال از اصلاح است؛ ویژگی‌ای که در ادبیات دانش اسلامی، شرط لازم برای رسیدن به حکمت و کمال علمی تلقی شده است (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۱۱۲).

فلاسفه مسلمان، به‌ویژه در سنت حکمت متعالیه، تأکید کرده‌اند که علم حقیقی، تنها از طریق تصفیه درون و تخلیه از تعصبات و خودبینی حاصل می‌شود. در حدیثی «علم» به نور الهی تعبیر شده؛ «علم، نوری است که خداوند آن را در دل هر که از بندگانش بخواهد، می‌افکند»^۱ (مجلسی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۲۴). ملاصدرا در این باره تصریح می‌کند که این «نور» یا همان علم زمانی در قلب می‌تابد که نفس آدمی از حجاب‌های ظلمانی کبر، عُجب و خودخواهی پاک شده باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۳۵). به تعبیر دیگر، تواضع نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه شرطی معرفت‌شناختی برای نیل به علم واقعی است.

۱. اَلْعِلْمُ نُورٌ يَقْدِرُهُ اللَّهُ فِي قَلْبِ مَنْ يَشَاءُ.

همچنین در نگرش فلسفه اسلامی، «علم» یک فرایند ایستا و امری صرفاً انباشتی تلقی نمی‌شود، بلکه پدیده‌ای پویا و سلوک نفسی مبتنی بر حرکت وجودی نفس دارد و زمینه‌های روان‌شناختی و اخلاقی در تکامل علم و معرفت، نقشی بنیادین دارند. علم و اندوخته‌های آگاهی بشری، حرکتی است از نادانی به دانایی و از ظن به یقین، که خود ناظر به نوعی حرکت جوهری در ساحت‌های وجودی انسان است. در چنین سیری، تواضع به منزله محرک درونی برای بازنگری در دانسته‌ها و عبور از مرحله توقف در علم ابتدایی به سوی افق‌های بالاتر علمی عمل می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۵۹).

از سوی دیگر، توجه به آموزه‌های قرآنی نیز نشان می‌دهد که خداوند علم را تنها به بندگان خاشع و اهل خشیت عطا می‌کند: بی‌گمان، تنها عالمان از بندگان خدا هستند که از او می‌هراسند (فاطر، ۲۸). این آیه بر پیوند درونی میان خشیت (که ثمره تواضع قلبی است) و علم الهی تأکید دارد. از این‌رو شناخت رابطه میان فروتنی و دانش می‌تواند راه‌گشای فهمی ژرف‌تر از شرایط تولید علم در سنت اسلامی باشد؛ لذا در گستره تاریخ اندیشه دینی، پرسش از زمینه‌های تکامل معرفت، همواره محوری‌ترین دغدغه فیلسوفان اسلامی بوده است و پرسش کلیدی این است: «چرا با وجود تأکید مکرر قرآن کریم بر تواضع (وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ) (حجر، ۸۸) و روایاتی چون «مَنْ تَوَاضَعَ لِلَّهِ رَفَعَهُ اللَّهُ» (کلینی، ۱۳۹۹، ج ۲، ص ۱۲۴)، این فضیلت در گفتمان‌های پیشرفت‌های علمی معاصر به حاشیه رانده شده است؟؛ لذا همچنان عوامل پیش‌برنده علم، تواضع و فروتنی به‌عنوان «فضیلتی مغفول مانده» کمتر در کانون تحلیل‌های فلسفی مورد توجه قرار گرفته و یا به‌ندرت، تحلیلی نظام‌مند از نقش تواضع فکری به مثابه «موتور محرک پویایی علم» در متون فلسفی-کلامی به رشته تحریر درآمده است (نصر، ۱۳۹۴، ص ۷۸).

ضرورت پژوهش پیش رو، زدودن یک تصور نادرست است که «تواضع و فروتنی» در نگاه نخست، مفهومی فردی-اخلاقی به‌نظر می‌رسد، اما در منظومه فکری فیلسوفانی چون غزالی و ملاصدرا، کارکردی معرفت‌شناختی دارد؛ بنابراین در سنت اسلامی، تواضع، تنها یک توصیه اخلاقی نیست، بلکه تحلیلی معرفت‌شناسانه و سازه‌ای معرفت‌ساز است که پویایی علم را از رکود نظری و جمود فکری می‌رهاند و برای بازنگری مدام دانسته‌ها نشان

می‌دهد که تکبر، مانع انعطاف عقلانی می‌شود و تواضع فکری به‌سان «اکسیژنِ پویاییِ علم» عمل می‌کند.

برپایه نگرش خواجه نصیرالدین طوسی «تواضع خِرَدورزانه» به‌مثابه راهکاری برای گریز از دو ورطه «تقلید کورکورانه» که علم را به مکررات بی‌جان بدل می‌کند و «نسبی‌گرایی افراطی» (انکار امکان معرفت یقینی) است (طوسی، ۱۳۹۹، ص ۱۶۳). امروزه به اعتراف برخی اندیشمندان پیشرفت علم با وجود اندیشمندان خودخواه و متکبر، تا حد بسیار بر مصائب و آلام بشر افزوده است (راسل، ۱۳۶۰، ص ۴۳). از همین‌رو، برخی بر این باورند که تکبر علمی، منشأ بسیاری از رذایل اخلاقی است؛ زیرا کسی که دچار خودبزرگ‌بینی می‌شود، در حقیقت با صفت کبرiایی خداوند به نزاع برخاسته و همین تکبر، راه پذیرش حقیقت را بر او می‌بندد و او را در پرده‌ای از آتشِ منیت گرفتار می‌سازد (غزالی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۲۳). از نگاه فیلسوفان اسلامی، علم و معرفت حقیقی، نوری الهی است که تنها بر آینه‌های زنگارزدوده دل‌های متواضع می‌تابد. این پژوهش با تمرکز بر فلسفه اسلامی در پی واکاوی این فرضیه بنیادین است که تواضع فکری با تبدیل «نفس انسانی» به «زمینه پذیرنده فیض علم» و تنها راه رستن از بحران «علم بی‌حکمت» در جهان معاصر است.

پژوهش درباره نسبت میان اخلاق و معرفت، به‌ویژه بررسی تأثیر فضیلت‌هایی چون تواضع بر سلوک علمی در سال‌های اخیر در حوزه فلسفه اسلامی و معرفت‌شناسی معاصر مورد توجه قرار گرفته است؛ بااین‌حال، تحلیل مستقل و نظام‌مند این رابطه در بستر فلسفه اسلامی کلاسیک و برمبنای اصولی همچون فقر وجودی، حرکت جوهری و معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، کمتر صورت پذیرفته است. پژوهش‌هایی از قبیل:

۱. اسلامی، محمدتقی (۱۴۰۲)، «معنا و ارزش اخلاقی تواضع معرفتی و فروتنی علمی»، فصلنامه/اخلاق پژوهی؛ مقاله به تبیین معنای اخلاقی «تواضع معرفتی» پرداخته و نشان می‌دهد که تواضع علمی، فارغ از مخالفت‌های فلاسفه‌ای چون اسپینوزا یا کانت، فضیلتی حقیقی و ضروری برای پیشرفت علم است.

۲. میراحمدی، صادق (۱۴۰۱)، «چیستی فروتنی فکری و راه‌های پرورش آن»، نشریه تأملات/اخلاقی؛ پژوهش مفهومی درباره فروتنی فکری است و اهمیت آن را در فرایند

کسب معرفت و تهذیب نفس بررسی می‌کند.

۳. همت‌زاده و همکاران (۱۳۹۷)، «فضایل معرفتی، شرط لازم حقیقت‌جویی و سازنده‌ی هویت عقلی»، الهیات تطبیقی؛ فضایل معرفتی از جمله تواضع را با نگاه تطبیقی به فلسفه اسلامی، عاملی بنیادین برای هویت‌سازی عقلانی و پویایی پژوهش معرفی می‌کند.

۴. وطن‌دوست، رضا (۱۳۸۸)، «تواضع و فروتنی؛ فرهنگ روابط اجتماعی در آموزه‌های اسلامی». این تحقیق می‌کوشد تا با الهام از آیات قرآن کریم و بهره‌مندی از دیگر آموزه‌های اسلامی، گامی در تبیین این موضوع بردارد. از این رو پس از نگاهی اجمالی به مفهوم تواضع، خاستگاه و مرزهای آن، به بیان انواع و گستره تواضع و ریشه‌های آن می‌پردازد و سپس با بیان نشانه‌های متواضعان و اشاره به برخی از آثار و فواید تواضع، بحث خود را به پایان می‌رساند.

۵. کاشفی و همکاران (۱۳۹۹)، «راهکارهای عملی کسب تواضع از دیدگاه خطبه قاصعه امیرالمؤمنین (علیه السلام)». این بررسی نشان می‌دهد که تواضع در منابع اخلاق اسلامی، هم از بعد فردی و هم اجتماعی، جایگاه ویژه‌ای دارد.

این پیشینه‌ها نشان می‌دهد اگرچه مؤلفه‌های پراکنده موضوع بررسی شده‌اند، اما ترکیب نظام‌مند تواضع و علم براساس تحلیل مبانی فلسفه اسلامی، پژوهشی نو و ضروری است؛ لذا خلأهای پژوهشی که در هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام شده به آن پرداخته نشده و این پژوهش درصدد جبران آن است؛ تحلیل نظام‌مند رابطه «تواضع» و «پویایی علم» با محوریت حکمت متعالیه است.

۱. تحلیل مفهوم تواضع

تواضع در لغت، ریشه در «وضع» داشته و به معنای افتادگی و فروتنی است. در اصطلاح اهل لغت، نقطه مقابل «تکبر و فخر فروشی» است (فراهیدی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۹۶) که قرآن کریم، تکبر و استکبار را بارها مورد مذمت قرار داده و در مقابل، تواضع و فروتنی را با تعبیرات گوناگون مورد تمجید قرار داده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۶۹). در علم اخلاق به معنای ناچیز شمردن نفس خود و مزیتی را برای خود نشمردن بر کسانی که در جاه و مرتبه از او نازل‌تر باشند، آمده است (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۱۳۳).

در گفتمان فلسفه‌ی اسلامی، فروتنی و تواضع نه به مثابه انفعال، بلکه فعالیت‌ی عقلانی است که در تقابل با سه مفهوم به ظاهر هم‌خانواده (اما در بنیاد متمایز) «تسلیم‌پذیری کورکورانه»، «ضعیف‌النفس» و «تواضع ریاکارانه» قرار می‌گیرد و تبیین و تمایز این مفاهیم از یکدیگر، کلید فهم کارکرد پویایی‌ساز فروتنی در فرایند تکامل معرفت است.

تواضع در تقابل با تسلیم‌پذیری است و هرگز به معنای تسلیم بی‌قید و شرط در برابر هر ادعایی نیست، بلکه فضیلتی است که عقل را از زنگار تعصب می‌زداید و انسان را مهبای نقدپذیری می‌کند؛ زیرا اساساً موحد در صدد اثبات نفس خود نیست و خود را در مرتبه‌ای نمی‌بیند که آن را فرو نهد یا رفعت بخشد (غزالی، ۱۳۹۲ ج ۳، ص ۳۶۲). همچنین فروتنی برخلاف پندار سطحی‌نگران، نه نشانه ضعیف‌النفس بودن، بلکه نوعی تجلی اقتدار اخلاقی ناشی از شناخت مراتب هستی است. در حدیثی، امام علی (علیه السلام) تواضع را بزرگ‌منشی نفس انسانی بیان می‌کند؛ «ما تواضعَ اَلاً رَفِيعٌ؛ تواضع نمی‌کنند مگر انسان‌های بزرگوار و بلندمرتبه» (آمدی، ۱۴۰۱، ص ۲۴۹). در واقع «تواضع و فروتنی»، انکار عظمت انسان نیست، بلکه تحقق عظمت راستین اوست؛ زیرا نفسی که به فقر وجودی خود آگاه است و با تواضع در اتصال به عظمت مطلق حق تعالی قدم برمی‌دارد در این پیوند به کمال شایسته خویش دست می‌یابد. قرآن کریم در آیه ۶۳ سوره فرقان، فروتنان را «عباد الرحمن» می‌خواند که با «هَوْن» (وقار و متانت) - نه با خواری و ناتوانی - گام برمی‌دارند. تحلیل فلسفی این تمایز، ریشه در نظریه تشکیک وجود دارد. تواضع به‌ویژه تواضع علمی، «آگاهی به فقر ذاتی» انسان در سلسله مراتب هستی است که زمینه‌ساز اتصال به «قدرت مطلق» می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۵). در مقابل، ضعف وجودی به مثابه محرومیت از کمال، مانع ادراک حقایق می‌گردد.

همچنین تواضع در تقابل با تواضع تصنعی و ریاکارانه است؛ زیرا فروتنی و تواضع اصیل، نوعی فضیلتی درونی و درون‌داد اخلاقی برخاسته از «خداباوری» است؛ از این جهت، امام علی (علیه السلام) فروتنی را میوه درخت معرفتی دانسته که ریشه در باور خدایی دارد (آمدی، ۱۴۰۱، ص ۲۵۳). در مقابل، تواضع ریاکارانه، نقابی برای جلب منافع دنیوی است که ریشه‌های معرفت و علم را می‌پوساند (غزالی، ۱۳۹۹، ص ۱۸۵). تواضع در رفتار به‌ویژه تواضع علمی، برخلاف پندار وارونه، نفی ظرفیت‌های عقلانی و انکار خود انسان نیست،

بلکه رفع «حجاب انانیت» و زدودن پرده‌های اوهام برای رسیدن به «خویشتن حقیقی» است. قرآن کریم انسان را «باکرامت» (گرامی) می‌خواند (اسراء، ۷۰) و این تکریم، مستلزم شکوفایی ظرفیت‌های وجودی اوست و تواضع، بستر این شکوفایی را فراهم می‌آورد.

۲. مبانی فلسفی پیوند تواضع و تکامل معرفت

در گستره فلسفه اسلامی، تواضع فکری نه فضیلتی حاشیه‌ای، بلکه بنیانی متافیزیکی برای تکامل معرفت است. این پیوند ژرف، ریشه در نظام‌های فکری دارد که «شناخت» را نه محصول ذهن منفعل، بلکه ثمره سلوک وجودی انسان عالم می‌دانند. ملاصدرا با محوریت اصول فلسفی همچون فقر وجودی، حرکت جوهری نفس و معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، استدلال می‌کند که انسان در سلسله‌مراتب هستی، عین فقر و نیازمندی است و با خودآگاهی وجودی، تواضع را به کلید گشایش در عقل فعال (منبع فیض علوم) تبدیل می‌کند. در اینجا به تبیین مبانی فلسفی اثرگذار در پیوند تواضع و تکامل معرفت می‌پردازیم:

۱-۲. فقر وجودی انسان؛ بنیاد هستی‌شناختی تواضع

نظریه «فقر وجودی»، ماهیت قرآنی و شناسنامه حقیقی برای انسان‌ها شمرده می‌شود (فاطر، ۱۵)؛ بدین معنی که انسان ذاتاً فقیر و نیازمند است و مالک چیزی، حتی اعضا و جوارحش نبوده و در تمام ابعاد وجودی (ذات، صفت و فعل) وابسته به ذات باری تعالی است. بعداً در فلسفه و عرفان از این فقر به عنوان عین ربط و نیازمندی معلول به علت و ممکن به واجب یاد شده است (ملاصدرا، ۱۳۹۹، ص ۱۴۷). اصل فقر وجودی در فلسفه ملاصدرا، محور بنیادینی است که تواضع را از فضیلتی اخلاقی به سازه‌ای وجودشناختی تبدیل می‌کند و پیوند آن با تکامل معرفت را تبیین می‌نماید. این اصل در حکمت متعالیه، این‌چنین صورت‌بندی شده است: «کلّ ما سوی الحقّ سبحانه فقیر إلیه بالذات، بل هو عین الفقر و الحاجة» (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۱۱۳). ویژگی «فقر وجودی» یا «امکان فقری» آن است که ملاک نیازمندی معلول به علت را در فقر وجودی آن باید جست‌وجو کرد. براساس مبانی حکمت متعالیه ملاصدرا، مفهوم «فقر وجودی» نه یک توصیف صرفاً اخلاقی، بلکه بنیادین‌ترین حقیقت هستی‌شناختی درباره انسان است. وی با استناد به آیه قرآنی «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ» (فاطر، ۱۵) تأکید می‌کند که انسان در سلسله‌مراتب وجود، عین

فقر و نیازمندی است (ملاصدرا، ۱۳۹۹، ص ۱۱۶). این بدان معناست که هستی انسان نه از خودش سرچشمه گرفته، بلکه عین ربط (پیوند محض) به وجود بی‌نیاز «واجب تعالی» است. همان‌گونه که سایه، وجودش وابسته به نور خورشید است و هیچ استقلالی از خود ندارد، تواضع، خودآگاهی انسان از این فقر وجودی است که با زدودن توهم استقلال، راه اتصال به «عقل فعال» (منبع فیض علم) را می‌گشاید.

در نگرش امکان فقری، فقر وجودی، سراسر عالم هستی به‌جز ذات واجب را فراگرفته است و کُلّ ما سوی الله، نسبت به آن ذات، ربط محض و فقر محض‌اند و تنها، شأنی از شئون و مظه‌ری از مظاهر آن تجلی بالذات (خداوند متعال) شمرده می‌شوند. این نظریه بر سه پایه فلسفی استوار است؛ نخست نظریه تشکیک وجود که وجود را حقیقتی واحد، اما دارای مراتب شدت و ضعف می‌داند و انسان را در پایین‌ترین مرتبه «امکان فقری» قرار می‌دهد (ملاصدرا، ۱۳۸۲، ص ۷). دوم حرکت جوهری نفس که فقر وجودی را موتور محرک سفر انسان از «قوه» به «فعل» معرفی می‌کند و سوم اتصال به «عقل فعال» که فقر را شرط ضروری دریافت فیض علوم از مبدأ کل می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۲۳۴).

همچنین فقر وجودی صدرایی، انسان را از دو توهم ویرانگر؛ توهم «استقلال» و «استغنا» می‌رهاند و تأکید می‌کند که هرگاه انسان، جایگاه خود را در عالم هستی نداند و خود را فقیرالوجود تصور نکند، حجاب «کبر» میان او و حقیقت کشیده می‌شود و تکبر، زائیده همین غفلت از فقر ذاتی است و از آنجا که تواضع علمی به‌معنای فروتنی در برابر دانش و حقیقت است، فهم عمیق وابستگی به علت هستی‌بخش، بهترین زمینه برای این فروتنی است؛ چراکه می‌دانیم معرفت ما محدود و امانتی از سوی خداست. به همین جهت، تواضع به‌ویژه «تواضع علمی» در جهان‌بینی الهی، نوعی خودآگاهی وجودی به این نیاز مطلق است و به‌عبارتی، اقرار عملی به این‌که هرچه دارد (حتی ظرفیت شناختش) عطیه‌ای از سر فیض الهی است. این تواضع وجودی، تنها راه گشودن باب اتصال به «عقل فعال» است که ابن‌سینا از آن به کلید دانش‌ها «مفتاح‌العلوم» یاد می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۰۸). اینجاست که انسان با آگاهی از فقر وجودی خود، تواضع و فروتنی به خرج داده و حجاب تکبر دریده، دل او چون آینه‌ای صیقل‌خورده، آماده دریافت اشراقات عقل کل می‌گردد و این همان راز پویایی علم در فرهنگ اسلامی است. چه این‌که در حدیث آمده: «فَرَأَسُهُ التَّوَّاضُّعُ»

سر پیکره علم، تواضع است همچنان که انسان بدون سر، حیات ندارد، علم بدون تواضع، علم نیست (کلینی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۴۸). اینجاست که حقیقت‌جویی، وامدار اقرار به نادانی است و این همان، گذار از «جهل مرکب» به علم متحولی است که فقر وجودی، زمینه‌ساز آن است.

جمع میان «تواضع وجودی» و «اعتماد به نفس عقلانی» زمانی ممکن می‌شود که به نقش متمایز هر یک توجه کرد. تواضع وجودی یعنی آگاهی از محدودیت‌های ذاتی انسان در برابر حقیقت مطلق؛ حالتی که غرور علمی و جزم‌گرایی را می‌زداید و ذهن را آماده یادگیری و اصلاح مداوم می‌کند. در مقابل، اعتماد به نفس عقلانی به معنای باور به توان و کارآمدی عقل در کشف بخشی از حقیقت و حل مسائل است. هنگامی که این دو هم‌زمان باشند، تواضع وجودی چارچوب اخلاقی و معنوی لازم را می‌سازد تا اعتماد عقلانی به جزم‌گرایی و خودبینی نیانجامد و اعتماد عقلانی نیز، نیروی پیش‌برنده‌ای می‌شود که مانع سقوط در تردید و انفعال می‌گردد. بدین ترتیب انسان عالم می‌تواند هم با جسارت بجوید و هم با فروتنی بیاموزد.

این نگرش در مقابل فلسفه‌های غربی، تمایزی ژرف دارد. دکارت در گفتار در روش با جمله «من می‌اندیشم، پس هستم»، عقل انسانی را موجودی خودبسنده و متکی به خود می‌پندارد (دکارت، ۱۳۹۶، ص ۳۲). حال آن‌که این ادعا را می‌توان توهمی ناشی از غفلت از فقر وجودی دانست. حتی کانت که عقل نظری را به دایره پدیده‌ها محدود می‌کند، راهی به ساحت عالم متعالی می‌گشاید، اگرچه دسترسی به آن را هموار نمی‌داند (کانت، ۱۳۹۴، ص ۶۷). بر همین اساس، فقر وجودی همان پلی است که عقل محدود انسان را به مبدأ لایزال علم الهی پیوند می‌زند و این نظریه برای مجامع علمی جهان معاصر نیز پیامی حیاتی دارد که بحران علم بی‌حکمت بشر امروزی (که زایچه تکبر تکنولوژیک مدرن است)، تنها با بازگشت به تواضع وجودی و فروتنی علمی درمان می‌شود.

۲-۲. حرکت جوهری نفس؛ تحول قوه به فعل

در حکمت متعالیه، انسان همان‌گونه که در عرض مراتب هستی جایگاهی ممتاز دارد، در طول مراتب وجود نیز واجد سیر و حرکت است؛ سیری که ماهیت آن، «حرکت جوهری»

نام دارد. ملاصدرا بر این باور است که نفس انسانی در بدو پیدایش، عقل بالفعل نبوده، بلکه عقل بالقوه است و در پرتو سیر تدریجی و حرکت جوهری، بالفعل می‌شود. نفس، همان‌گونه که با جسمانیت آغاز می‌شود، با طی مراتب وجودی، به مجرد عقلانی می‌رسد: «النفس جسمانیة الحدوث، روحانیة البقا» (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۳۳۸). این تحول بنیادین، نه تنها مستلزم شرایط طبیعی و آموزشی است، بلکه نیازمند آمادگی‌های اخلاقی و سلوکی خاصی چون «تواضع علمی» است تا نفس را برای دریافت مراتب و مدارج علمی بالاتر، آماده کند. بر مبنای حکمت متعالیه، استکمال نفس، دو نوع است: استکمال علمی و استکمال عملی؛ بنابراین، استکمال در دو حوزه تکوینی و ارادی، قابل تحلیل است. در استکمال تکوینی، نفس انسان بر اساس حرکت جوهری، همواره در حال استکمال صعودی است؛ بنابراین نفس برآیند استکمال اشتدادی صورت‌ها است؛ لذا تواضع علمی در حوزه استکمال علمی به‌طور مستقیم، مؤثر است و در استکمال عملی، با تبدیل شدن به ملکه، می‌تواند تسهیل‌گر حوزه معرفتی انسان باشد (Asadi & Karami, 2024, p.75).

حرکت جوهری نفس، تحول ذاتی و مداوم وجود نفس است. به این بیان که نفس انسان نه جوهر ثابت، بلکه جریان سیالی است که از «مرتبه طبیعی» (قوه) به‌سوی «مرتبه عقلی» (فعل) در سیلان دایم است (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۱۵۴) و همچون رودخانه‌ای که هر لحظه «هستی‌اش» نو می‌شود تا به دریای عقل کل پیوندد؛ لذا تواضع علمی، صرفاً انکسار ظاهری یا فروتنی اجتماعی نیست، بلکه به‌عنوان یک خُلُق نفسانی و نوعی پذیرش فقر وجودی و انقیاد در برابر حقیقت حق تعالی است، که به گشودگی عقل برای دریافت علمی که «نور» است، کمک می‌کند؛ پس کسی که دچار عُجب و کبر است، نه تنها در سیر عقلانی متوقف می‌ماند، بلکه راه هرگونه تحول وجودی را نیز بر خود می‌بندد. از این‌رو تأثیر بدن و اشیاء مادی در قوای ادراکی نفس تنها کارکردی زمینه‌ساز و علت معده دارند. ملاصدرا بیان می‌کند: «والنفس الناقصة إذا تدرّجت فی مراتب الکمال وصار شأنها التجرد، اتصلت بالعقل الفعّال واستفادت منه العلوم...؛ نفس ناقصه، آن‌گاه که در مراتب کمال گام نهد و شأن آن تجرد گردد، با عقل فعال متصل شده و از او علوم را اخذ می‌کند...» (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۳۲۳). بدن و اشیاء مادی در قوای ادراکی نفس تنها نقش زمینه‌سازی دارند و نفس، محتاج تأثیر علتی است که اعطاکننده معرفت تام علوم به آدمی باشد و چنین علتی باید

دارای وجودی مفارق از ماده باشد، به همین دلیل «معطی معرفت»، موجودی است که در بند و حصار حجاب ماده نیست و درعین حال، واجد تمامی معلومات است، که آن را عقل فعال می‌نامند (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۰۸).

بر این اساس، گرچه نفس انسانی در آغاز، صور حسی و خیالی را درک می‌کند، اما تنها در پرتو تجرید می‌تواند به مرتبه عقلانی نائل شود و شرط تجرّد، نوعی تهذیب درونی و تصفیه باطن از علایق حیوانی و خودشیفتگی‌های نفسانی همانند تکبر و عجب است. در اینجا است که تواضع در این فرایند محرک وجودی این تحول قرار گرفته و نقش مهمی ایفا می‌کند؛ چرا که تنها نفس متواضع است که می‌تواند محدودیت‌های خویش را بشناسد و به‌سوی «مبادی عالی» توجه یابد. ملاصدرا در این زمینه تصریح می‌کند که «عقل بالفعل» در سایه توجه به حقایق عالی و تجرد از شواغل دنیا حاصل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۱۰۲). در چنین فرایندی، تواضع نه‌تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک اصل هستی‌شناختی در سیر عقلانی نفس است.

ابن‌سینا براین باور است عقل نظری بدون تصفیه نفس و تخلیه آن از اوهام، نمی‌تواند به فعلیت برسد؛ زیرا نفس با نسیان و فراموشی یاد خداوند، تحت حاکمیت و تصرف قوه حس و غضب و شهوت قرار گرفته و از کمال حقیقی و معرفت محروم خواهد ماند (ابن‌سینا، ۱۳۶۴، ص ۸۰). بیان نورانی حضرت امیر علیه السلام که فرمود «كَمْ مِنْ عَقْلٍ أُسِيرَ تَحْتَ هَوَى أَمِيرٍ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۱۱) نیز ناظر به این معناست که عقل، سلطه و حاکمیت بر قوای دیگر را دارد، اما با اسارت هواهای نفسانی از شناخت و درک حقیقی درمی‌ماند. انسان متواضع، چون از خویشتن تهی شده و به حقیقت حق متمایل است، استعداد پذیرش علم الهی (علم نافع) را پیدا می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۸۸، ص ۲۵۸)؛ بنابراین تواضع علمی به‌منزله خلّقی بنیادین، نفس را از تعلقات پست، آزاد کرده و زمینه تجلی نور عقل را فراهم می‌سازد. در نهایت تواضع، نقش تسریع‌کننده و تعالی‌بخش در حرکت جوهری عقل دارد. هرچند عقل از سنخ قوه است، اما بدون شکستن بت‌های نفس و انانیت، مجالی برای فعلیت نخواهد یافت. چنان‌که قرآن نیز تأکید دارد: «وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ» (یوسف، ۷۶). این یادآور آن است خداوند متعال صاحب علم مطلق است و معرفت، همواره با تواضع و پذیرش نادانی آغاز می‌شود.

۳. تواضع علمی؛ معرفت فضیلت‌محور

معرفت‌شناسی فضیلت‌محور بر این اصل استوار است که شناخت و باور موجه، نه صرفاً محصول ساختارهای منطقی یا علّی، بلکه نتیجه خصایص و فضایل درونی فاعل شناسایی‌کننده است. در این دیدگاه، مفاهیمی چون «تواضع»، «خوداصلاحی»، «پذیرش نقد»، «پرهیز از تعصب» و «صبر در طلب حقیقت» نه امور حاشیه‌ای، بلکه هسته فرایند معرفت را تشکیل می‌دهند. از این منظر، تواضع علمی نه یک امر اخلاقی صرف، بلکه یک قوه معرفتی فعال است. تواضع علمی تنها یک فضیلت اخلاقی نیست، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از مسیر رسیدن به معرفت یقینی است. این ویژگی با زدودن آفت‌های بزرگی مانند تعصب و تقلید کورکورانه، عقل را پالایش می‌کند و ذهن را برای پذیرش برهان‌های روشن و حقایق ژرف آماده می‌سازد. حرکت جوهری نفس در حکمت متعالیه به معنای تحولی درونی و بنیادین است که نفس را به سوی رشد فضایل معرفتی و اخلاقی هدایت می‌کند. این حرکت، زمینه‌ای است که خواجه نصیر آن را شرط لازم برای تحقق و شکوفایی فضایل معرفتی می‌داند.

در فلسفه اسلامی، معرفت همواره با فضیلت پیوندی درونی دارد؛ به‌ویژه در منظومه فکری خواجه نصیرالدین طوسی که میان سلوک اخلاقی و ادراک عقلی، همبستگی تنگاتنگی برقرار است. وی در آثار خود به‌ویژه *اخلاق ناصری* و *اوصاف الاشراف*، بر این نکته پای می‌فشارد که نفس انسانی تنها در پرتو تهذیب اخلاقی به مرتبه درک حقایق یقینی نائل می‌شود.^۱ در این میان، تواضع علمی به عنوان یکی از ارکان اساسی تهذیب، نه فقط یک خُلق پسندیده، بلکه شرطی معرفت‌شناختی برای دست‌یابی به یقین تلقی می‌شود. خواجه نصیر در *اخلاق ناصری* تصریح می‌کند که کمال انسان در علم است، اما علم بدون اخلاق، آفت‌خیز و موجب غرور می‌گردد. وی تأکید می‌کند «از جمله آفاتِ علم، عجب و کبر است و هر که گمان برد که همه دانست، هیچ نداند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۲۶۸). او بر این باور

۱. «سعادت سه جنس بود: یکی سعادات نفسانی و دوم سعادات بدنی و سیم سعادات مدنی که به اجتماع و تمدن متعلق بود، اما سعادات نفسانی آنست که شرح داده آمد و ترتیب مدارج آن بر این وجه است: اول علم تهذیب اخلاق و دوم علم منطق و سیم علم ریاضی و چهارم علم طبیعی و پنجم علم الهی؛ یعنی تعلیم بر این سیاق باید تا نفع آن در هر دو جهان به‌زودی حاصل آید» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۷۲).

است که آنچه آدمی را از تعصب و تصلب فکری می‌رهاند و عقل را آماده پذیرش حقیقت می‌کند، نه صرفاً روش استدلال، بلکه خُلق تواضع علمی اوست. کسی که فاقد تواضع علمی است، دچار حجاب نفس شده و به گفته وی «در میان جهل مرکب و ظن غالب، گمراه می‌ماند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۳۴۵). از نگاه خواجه نصیر، معرفت یقینی زمانی حاصل می‌شود که علم با تواضع همراه باشد؛ چرا که تواضع، نفس را از آلودگی‌های تعصب پاک می‌سازد و آن را برای دریافت بی‌واسطه و بی‌غرض حقیقت آماده می‌سازد. در دستگاه معرفت‌شناسی خواجه، عقل انسانی دو مرحله دارد: عقل نظری و عقل عملی. عقل نظری به شناخت حقایق خارجی می‌پردازد، درحالی‌که عقل عملی، تدبیر رفتار انسان را برعهده دارد، اما این دو، جدای از یکدیگر نیستند. در نگاه او، ادراک حقیقت، بدون تزکیه و تخلیه نفس ممکن نیست. وی تأکید دارد: «اگر علم را برای ریاست و جدل و نزاع بطلبی، چیزی از حقیقت علم نصیب تو نمی‌شود... بلکه حقیقت بر دل خالص و متواضع وارد می‌شود» (طوسی، ۱۳۷۴، ص ۱۴۷). در این چارچوب، جوینده حقیقت فقط یک ذهن بی‌طرف نیست، بلکه باید انسانی اخلاق‌مدار باشد؛ کسی که صفاتی مانند فروتنی، صدق و خلوص در وجود او نهادینه شده باشد تا شناختش معتبر و قابل اعتماد شود. تواضع علمی از جمله مهم‌ترین این ویژگی‌هاست؛ زیرا ذهن را از آلودگی‌هایی چون تعصب، خودخواهی و پیش‌داوری می‌زداید و آن را برای درک حقیقت آماده می‌سازد. تواضع علمی، به‌دلایل ذیل، جایگاهی بنیادین در میان فضایل معرفت‌ساز دارد.

۳-۱. تواضع، شرط گشودگی معرفتی است

فرد متواضع نسبت به خطاپذیری خویش آگاه است و از این رو در برابر تجربه، استدلال و نقد، گشودگی درونی دارد. این گشودگی، پیش‌شرط هرگونه اصلاح معرفتی و بازبینی باورهاست. شخص مغرور یا دچار غجب علمی، از اصلاح خویش ناتوان است و در نتیجه، معرفتش دچار تحجر و تصلب می‌شود. این امر دقیقاً همان چیزی است که خواجه نصیر آن را یکی از موانع یقین معرفتی می‌کند (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۲۷۱).

۳-۲. تواضع، عقل را از تعصب می‌پیراید

در معرفت‌شناسی سنتی، تعصب همواره به‌مثابه یکی از آفات فهم درست تلقی می‌شود.

شخص متعصب، حقیقت را نه براساس دلیل، بلکه براساس میل یا پیش‌فرض‌های خودساخته می‌پذیرد. تواضع علمی، نفس را از این آلودگی پاک می‌سازد؛ چرا که فاعل شناسا را در موقعیتی قرار می‌دهد که پذیرای بدیل‌های عقلانی باشد، نه اسیر داورهای شتاب‌زده و شخصی.

۳-۳. تواضع، رابطه‌ای اصلاح‌پذیر با خطا ایجاد می‌کند

از منظر معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، فاعل آگاه، نه کسی است که همیشه حق دارد، بلکه کسی است که بتواند خطای خود را تشخیص داده و اصلاح کند. این توانایی، بدون تواضع علمی ممکن نیست. تواضع، به منزله فضیلتی معرفتی، نقش ابزار ندارد، بلکه بخش بنیادین فرایند شناخت است. چنین فردی نه تنها برتری عقل خود را مسلم نمی‌داند، بلکه حقیقت را مهم‌تر از اعتبار شخصی خود می‌شمارد.

۳-۴. تواضع و استمرار در طلب حقیقت

تواضع، فرد را در حالت «طلب» نگه می‌دارد. کسی که تصور کند به حقیقت مطلق دست یافته، طلب را پایان یافته می‌داند؛ درحالی‌که فرد متواضع، همواره در حال اصلاح، ارتقا و تعمیق فهم خود است. این دقیقاً مصداق سخن خواجه نصیر است که می‌فرماید: «من گمان برد که همه دانست، هیچ ندانند» (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۲۷۱). تواضع از این منظر، حالتی وجودی در عرصه معرفت است که انسان را در ارتباطی پویا با حقیقت قرار می‌دهد.

۳-۵. بازتاب تواضع علمی در قرآن و فلسفی اسلامی

در قرآن نیز نشانه‌هایی از معرفت‌شناسی فضیلت‌محور و تواضع علمی دیده می‌شود؛ برای نمونه، آیه شریفه: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر، ۲۸) که یکی از آیات بنیادی درباره رابطه علم، خشیت الهی و فضیلت معرفتی است. این آیه، برخلاف تلقی رایج که علم را صرفاً ابزار شناخت می‌داند، علم را در پیوند ذاتی با اخلاق درونی و تواضع وجودی تفسیر می‌کند و نشان می‌دهد که علم با خشیت و فروتنی واقعی نسبت دارد؛ یعنی هرچه معرفت عمیق‌تر شود، تواضع نیز افزون‌تر می‌گردد.

براساس آنچه گفته شد، تواضع علمی نه فقط یک خصلت اخلاقی، بلکه یک مؤلفه معرفتی بنیادی است. در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، این خلُق، شرط امکان یقین، اصلاح‌پذیری باور، پرهیز از تعصب و استمرار در طلب است. در سنت فلسفه اسلامی، این معنا از دیرباز مورد تأکید بوده و خواجه نصیرالدین طوسی یکی از برجسته‌ترین نمایندگان آن است. از منظر خواجه، معرفت یقینی تنها زمانی حاصل می‌شود که طالب علم، نه برای اثبات خود، بلکه برای فهم حقیقت، راه بجوید و این امر بدون تواضع علمی میسر نیست. بدین‌سان می‌توان گفت که در معرفت‌شناسی خواجه نصیر، برخلاف بسیاری از نظام‌های معرفت‌شناسی مدرن که بر ابزار و روش تأکید می‌کنند، نقش فضیلت‌های درونی و به‌ویژه تواضع علمی، جایگاهی بنیادین دارد. در حکمت متعالیه، «حرکت جوهری نفس» یعنی تحول پیوسته انسان از مرتبه مادی به مرتبه عقلی و قدسی. این فرایند همان بستری است که در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، فضایل معرفتی مورد نظر خواجه نصیر - مانند تواضع، انصاف و حقیقت‌جویی - در آن شکل می‌گیرند و رشد می‌کنند. به این معنا، حرکت جوهری نه فقط مسیر کمال وجودی انسان، بلکه زمینه پرورش صفاتی است که شرط دستیابی به معرفت اصیل هستند.

نتیجه

۱. تواضع در منظومه فلسفه اسلامی نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه بنیانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی برای تعالی علم و پویایی عقل محسوب می‌شود. اصل فقر وجودی در حکمت متعالیه به معنای درک بنیادین و هستی‌شناختی انسان است که وجودش وابسته و نیازمند به علت نخست و هستی‌بخش حقیقی است. این معرفت، موجب می‌شود که انسان آمادگی بیشتری برای پذیرش نظر دیگران، اصلاح باورها و تواضع در مواجهه با دانش و حقیقت داشته باشد؛ چرا که پذیرش فقر ذاتی وجود، هرگونه ادعای استغنا علمی را ابطال می‌کند و پژوهشگر را به رویارویی فروتنانه با حقایق فرامی‌خواند. در حکمت متعالیه ملاصدرا به وضوح تبیین شده است که انسان در سیر مراتب وجودی خود، سراسر نیاز و فقر به حقیقت مطلق است. این «عین‌الفقر» بودن انسان، ایجاب می‌کند که هرگونه ادراک علمی او نیز مسبوق به نوعی تواضع باشد؛ یعنی پذیرش ناتمامی ذاتی

خود در برابر وجود مطلق، شرط ورود به ساحت علم حقیقی است.

۲. تواضع وجودی با یادآوری محدودیت‌های انسان، ذهن را گشوده و از جزم‌گرایی می‌رهاند و اعتماد به نفس عقلانی با باور به توان عقل، حرکت در مسیر کشف حقیقت را پیش می‌برد. همراهی این دو، علمی را شکل می‌دهد که هم جسارت جست‌وجو و هم فروتنی پذیرش و اصلاح را دارد.

۳. براساس اصل حرکت جوهری ملاصدرا که حاکی از پویایی درونی و تحولی مستمر نفس انسانی در مراتب وجود است، علم نیز امری ایستا و نهایی نیست، بلکه در بستر تحول وجودی انسان معنا می‌یابد. این اصل، علاوه بر آن‌که نفی جمود فکری و لزوم تجدید نظر مستمر در یافته‌های علمی را توجیه می‌کند، بر تواضع و فروتنی نیز تأکید دارد. بر این مبنا تواضع، نوعی آمادگی باطنی برای پذیرش این حرکت و عدم توقف در مراتب نازل معرفت است؛ زیرا کسی که خویشتن را کامل و بی‌نیاز بداند، راه را بر حرکت جوهری نفس در مسیر حکمت می‌بندد.

۴. از منظر معرفت‌شناسی فضیلت‌محور خواجه نصیرالدین طوسی که علم را حاصل تزکیه نفس و اتصاف به ملکات فاضله می‌داند، فروتنی یکی از ارکان اصلی نایل آمدن به علم یقینی است. از منظر وی، عقل نظری بدون تهذیب نفس و پیراستگی از رذایلی چون «عجب» و «تکبر» به خطا می‌افتد. تواضع به عنوان محور فضایل، شرط امکان تعالی عقلانی و تعامل سازنده با اندیشه‌های مخالف است در این نگاه، معرفت با اخلاق درهم‌تنیده است و تواضع معرفتی نه تنها باعث رفع موانع درونی در فهم حقیقت می‌شود، بلکه موجب رشد عقلانی و باز شدن افق‌های جدید در علم خواهد شد. همچنین در حکمت متعالیه، حرکت جوهری نفس همان بستری است که در معرفت‌شناسی فضیلت‌محور، فضایل معرفتی خواجه نصیر شکوفا می‌شوند و مسیر کمال وجودی و دستیابی به معرفت اصیل را هموار می‌سازند.

۵. تواضع در فلسفه اسلامی، ریشه در اصول بنیادینی چون فقر وجودی، حرکت جوهری و پیوست اخلاق و معرفت دارد و تنها در سایه چنین نگرشی است که علم می‌تواند پویایی خود را حفظ کرده و انسان را به سوی کمال حقیقی رهنمون سازد. در واقع «تواضع» به عنوان محور فضایل، شرط امکان تعالی عقلانی و تعامل سازنده با اندیشه‌های مخالف است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
 نهج البلاغه.
 ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۴). رساله/اضحویه، ترجمه حسین خدیوچم. تهران: انتشارات اطلاعات.
 ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الاشارات و التنبیها، تهران: دفتر نشر کتاب.
 ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۸). الهیات از کتاب شفا، ترجمه ابراهیم دادجو، تهران: انتشارات امیرکبیر.
 اسلامی، محمدتقی (۱۴۰۳). «معنا و ارزش اخلاقی تواضع معرفتی و فروتنی علمی»، فصلنامه اخلاق پژوهی، ۶(۴)، ۵-۲۲.
 آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی (۱۴۰۱). غررالحکم، قم: بوستان کتاب.
 جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). ریحی مختوم، قم، نشر اسراء.
 دکارت، رنه (۱۳۹۶). گفتار در روش، محمدعلی فروغی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
 راسل، برتراند (۱۳۶۰). آیا بشر آینده‌ای هم دارد؟ ترجمه م. منصور، تهران: نشر مروارید.
 صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۲). الشواهد الربوبیه، ترجمه جواد مصلح، تهران: سروش.
 صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۳). الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه، تهران: بنیاد حکمت صدرا.
 صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۹). المبدأ و المعاد، ترجمه محمد ذبیحی، قم: نشر دانشگاه قم.
 طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۹). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
 طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۷۳). اخلاق ناصری، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: خوارزمی.
 طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۷۴). اوصاف/الاشراف، تصحیح مدرس رضوی، تهران: انجمن فلسفه.
 طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۴۰۷ق). تجرید/الاعتقاد، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
 غزالی، ابوحامد (۱۳۹۰). کیمیای سعادت، ترجمه حسین خدیوچم، تهران: نشر نگاه.
 غزالی، ابوحامد (۱۳۹۲). احیاء علوم‌الدین، ترجمه حسین خدیوچم، تهران: علمی و فرهنگی.
 فراهیدی، بدالرحمن بن احمد (۱۳۷۶). العین، تحقیق دکتر مهدی مخزومی، قم: انتشارات اسوه.

کانت، ایمانوئل (۱۳۹۴). *نقد عقل محض*، ترجمه بهروز نظری، تهران: ققنوس.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۹۹). *الکافی*، ترجمه حسین انصاریان، قم: مرکز نشر دارالعرفان.

مجلسی، محمد تقی (۱۳۷۸). *بحار الانوار*، تهران: انتشارات اسلامیه.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). *مجموعه آثار*، ج ۶، تهران: صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). *اخلاق در قرآن*، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).

میراحمدی، صادق (۱۴۰۱). «چیستی فروتنی فکری و راه‌های پرورش آن»، *تأملات اخلاقی*، ۳(۴)، ۶۳-۴۵.

نصر، سیدحسین (۱۳۹۴). *تاریخ فلسفه اسلامی: از آغاز تا امروز*، مهدی نجفی‌افزا، تهران: جامی.

هابرماس، یورگن (۱۳۸۲). *دانش و علایق انسانی*، ترجمه یوسف اباذری، تهران: نشر آگاه.

همت‌زاده و همکاران (۱۳۹۷). فضایل معرفتی، شرط لازم حقیقت‌جویی و سازنده‌ی هویت عقلی، *الهیات تطبیقی*، ۹(۱۹)، ۱۲۳-۱۴۶.

Asadi, Behrouz, Karami, Mohammad (1403). Elucidating the Philosophical Foundations of the Wisdom of "Tongue under Control," with an Emphasis on Allameh Javadi Amoli's View, *History of Islamic Philosophy*, 3(9), 63-86.

Reference

The Holy Quran

Nahj al-Balagha.

Al-Farahidi, Abd al-Rahman b. Ahmad (1997). *Al-Ayn*, Edited by M. Makhzoumi, Qom: Osveh (in Arabic).

Al-Ghazali, Abu Hamed (2011). *Kimiya-yi Sa'adat*, Translated by H. Khadivjam, Tehran: Negah (in Persian).

al-Ghazali, Abu Hamed (2013). *Ihya' 'Ulum al-Din*, Translated by H. Khadivjam, Tehran: Elmi va Farhangi (in Persian).

Al-Kulayni, Mohammad b. Ya'qub (2020). *Al-Kafi*, Translated by H. Ansarian, Qom: Dar al-'Irfan (in Persian).

Al-Majlesi, Muhammad Taqi (1999). *Bihar al-Anwar*, Tehran, Islamiyah (in Arabic).

al-Tabataba'i, Muhammad Husayn (2000). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, Qom: Daftar Intisharat-e Islami, Jame'at al-Mudarrisin (in Arabic).

Al-Tusi, Nasir al-Din (1987). *Tajrid al-I'tiqad*, Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami (in Arabic).

Al-Tusi, Nasir al-Din (1994). *Akhlaq-i Nasiri*, Edited by M. Minavi, Tehran: Khwarazmi (in Persian).

Al-Tusi, Nasir al-Din (1995). *Awsaf al-Ashraf*, Edited by M. Radavi, Tehran: Anjoman-e Falsafeh (in Persian).

Amadi, Abd al-Wahid b. Muhammad al-Tamimi (2022). *Ghurar al-Hikam*, Qom: Bustan-e Ketab (in Arabic).

Asadi, Behrouz & Karami, Mohammad (2024). Elucidating the philosophical foundations of the wisdom of "tongue under control," with an emphasis on Allameh Javadi Amoli's view, *History of Islamic Philosophy*, 3(9), 63–86.

Avicenna, Hussein ibn Abd Allah (1985). *Risalah Adhawiyyah*, Translated by H. Khadivjam, Tehran: Ettela'at (in Persian).

Avicenna, Hussein ibn Abd Allah (1996). *Al-Isharat wa al-Tanbihat*, Tehran: Daftar Nashr-e Ketab (in Arabic).

Avicenna, Hussein ibn Abd Allah (2009). *Ilahiyyat min al-Shifa'*, Translated by I. Dadjou, Tehran: Amir Kabir (in Persian).

Descartes, René (2017). *Discourse on the Method*, Translated by M. A. Foroughi, Tehran: Scientific and Cultural Publications (in Persian).

Eslami, Mohammad Taghi (2024). The meaning and moral value of epistemic humility and intellectual modesty, *Journal of Ethics Studies*, 6(4), 5–22.

Habermas, Jürgen (2003). *Knowledge and Human Interests*, Translated by Y. Abazari, Tehran: Agah (in Persian).

Hemmatzadeh, H., et al. (2018). Epistemic virtues as necessary conditions for truth-seeking and constructive intellectual identity, *Comparative Theology*, 9(19), 123–146.

Javadi Amoli, Abd Allah (2008). *Rahiq Makhtum*, Qom: Nashr-e Esra (in Persian).

Kant, Immanuel (2015). *Critique of Pure Reason*, Translated by B. Nazari, Tehran: Qoqnoos (in Persian).

Makarem Shirazi, Naser (1998). *Ethics in the Quran*, Qom: Madreseh-ye Imam Ali b. Abi Talib (in Persian).

Mirahmadi, Saeed (2022). The nature of intellectual humility and ways of cultivating it, *Ethical Reflections*, 3(4), 45–63.

Motahari, Morteza (2007). *Collected Works* (Vol. 6), Tehran: Sadra (in Persian).

Mulla Sadra, Muhammad ibn. Ibrahim (2003). *Al-Shawahid al-Rububiyyah*, Translated

-
- by J. Mosleh, Tehran: Soroush (in Persian).
- Mulla Sadra, Muhammad ibn. Ibrahim (2004). *Al-Hikmah al-Muta'aliyyah fi al-Asfar al-Arba'ah*, Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation (in Arabic).
- Mulla Sadra, Muhammad ibn. Ibrahim (2020). *Al-Mabda' wa al-Ma'ad*, Translated by M. Zabihi, Qom: University of Qom Press (in Persian).
- Nasr, Seyyed Hossein (2015). *History of Islamic Philosophy: From the Beginning to the Present*, Translated by M. Najafi Afza, Tehran: Jami (in Persian).
- Russell, Bertrand (1981). *Does Man Have a Future?*, Translated by M. Mansur, Tehran: Morvarid (in Persian).